

Arjo Klamer

In hemels- naam!

OVER DE ECONOMIE
VAN OVERVLOED EN ONBEHAGEN

Arjo Klamer

In hemels- naam!

OVER DE ECONOMIE
VAN OVERVLOED EN ONBEHAGEN

Vierde druk

Uitgeverij
Ten Have

Inhoud

Dankwoord 7

EXORDIUM

Waar gaat het toch om? 9

Deel I

Anders denken

HOOFDSTUK 1

Minder homo economicus en meer homo
socialis en moralis 19

HOOFDSTUK 2

Denken vanuit waarden 31

HOOFDSTUK 3

Niet in naam van de economie maar in
hemelsnaam 40

HOOFDSTUK 4

Gemeenschappelijke goederen zijn ons
waardevolste bezit 53

HOOFDSTUK 5

Denken vanuit de oikos in vier sferen 67

HOOFDSTUK 6

Het neotraditionalisme als tegenwicht 85

Deel II

En nu de praktijk...

HOOFDSTUK 7

Vanwaar dat onbehagen bij zoveel
overvloed? 98

HOOFDSTUK 8

Laat ons Europa klein houden 114

HOOFDSTUK 9

Laat de derde sfeer de kunsten
financieren 126

HOOFDSTUK 10

Laat ons onze universiteiten niet
verkwanselen 139

HOOFDSTUK 11

Laat ons minder vanzelfsprekend
op vakantie gaan 147

PERORATIO 154

NASCHRIFT

Handelen vanuit overtuiging 161

NOTEN 169

LITERATUUR 172

Minder homo economicus en meer homo socialis en moralis

We zaten in een café in een klein universiteitsstadje in het midden van de Verenigde Staten. Een viertal docenten, een Cubaanse letterkundige, een accountant, een theoloog en ik. De Cubaanse letterkundige vertelde dat zij een vaste aanstelling had gekregen. Dat was bijzonder. In het Amerikaanse systeem krijg je die niet zomaar. Je moet eerst zes jaar lang laten zien wat je kunt en daarna maak je nog alleen een kans met voldoende goede publicaties en warme aanbevelingen van beroemde collega's. Dus feliciteerden wij haar van harte. Maar blij was ze niet. Integendeel. We vroegen haar wat haar dwarszat. 'Ik weet niet meer waar ik mee bezig ben,' riep ze uit. 'Jarenlang heb ik hiervoor gewerkt, maar wat krijg ik ervoor? Ik ben nu 39, ik heb geen relatie, ik heb geen kinderen, alleen deze rotbaan.'

Ze vertelde dat ze erover dacht haar sabbatical te gebruiken om erachter te komen wie ze echt was. Misschien kon ze zich een tijdje in een klooster terugtrekken, opperde de accountant. Ook de anderen kwamen met adviezen, allemaal even voor de hand liggend. Ik liet me in het gesprek meevoeren. Alleen de theoloog bleef achteroverleunen. We keken naar hem om te

zien of hij met ons instemde. Het was net alsof hij daarop had gewacht. Hij boog naar haar toe en zei: 'Probeer het eens met de vraag "Bij wie hoor ik?" in plaats van de vraag "Wie ben ik?"'

Bij wie hoor ik? Die vraag kwam aan als een dreun, althans bij mij. Plotseling realiseerde ik me wat er niet klopte. Daar zat ik, goed gepositioneerd in een uitgebreid kosmopolitisch netwerk met goede vrienden, interessante collega's en contacten over de gehele wereld. Ik beoefende mijn vak met veel plezier en schreef er lustig op los. Maar ondanks dat mooie netwerk en dat levendige bestaan durfde ik niet te zeggen bij wie ik hoorde.

Het leek zo'n vreemde vraag. Zo ongepast ook en zo achterhaald. Was ik niet naar de Nieuwe Wereld getogen om vrij en ongebonden een eigen leven op te zetten, precies zoals ik dat zelf wilde? Klopte dat niet met het ideaal van onze tijd? Ik doel op het ideaal van de zelfbewuste, vrije mens, de mens die ambieert de top van Mazlows piramide te bereiken, zelfrealisering dus. En dat is de mens die keuzes durft te maken, weet wie hij is, of in ieder geval bereid is bewust over de identiteitsvraag na te denken. Dat is ook de mens die geen grenzen wil erkennen en overal in de reële en verbeelde wereld zich thuis wil voelen. Door te vragen bij wie u en ik behoren, doemen andere idealen op.

De vraag 'bij wie hoor ik?' is voor een lid van een clan niet moeilijk te beantwoorden. Bij de clan natuurlijk. Hoe zou u de vraag beantwoorden? Weet u het direct? Hoort u bij een club of een clan? Of hoort u bij de mensen die niet kunnen of willen zeggen waar ze bij horen. 'Ik hoor bij mezelf,' hoor ik een kind zeggen.

Mij verwacht die vraag. Hoor ik bij mijn gezin, bij mijn land? Hoor ik bij economen, of bij mijn universiteit? Of ben ik mens onder de mensen? 'Ik voel me overal thuis,'

hoorde ik een bekende Nederlandse kunstenares zeggen. 'Ik hoor overal en nergens bij', voegde ze eraan toe. Zij ziet zichzelf als een nomade, als een individu dat rondtrekt in deze wereld en overal een plaats vindt.

Wellicht wil ik het beeld van het individu ook niet kwijt. Denken vanuit het Ik kan een bevrijding zijn. Aan het begin van de zeventiende eeuw, toen het Wij-denken nadrukkelijk prevaleerde, God nog alles bepaalde en de kerk voor absolute autoriteit stond, was het radicaal om vanuit het Ik te denken. Daarom schokte René Descartes met zijn *Cogito, ergo sum*. 'Ik denk, dus ik ben.' Het is niet God die mijn ziel beroert en mijn geest beweegt. Nee, ik ben het. Ik bedenk de wereld, ik kan de wereld vatten; daar heb ik God niet voor nodig. Dat die uitspraak bevrijdend kan werken, is goed voor te stellen. Ook nu nog. Je wordt geleefd, je denkt wat anderen denken en dan is het een uitbraak om, net als Descartes, vanuit jezelf te denken.

Het beeld van het individu beheerst ook de moderne wetenschap die economie heet. Als u zich in het economen-gesprek mengt, gaat u er al snel van uit dat mensen rationele keuzes maken, daarbij het eigen belang nastreven en het maximale geluk realiseren. Het is een o zo verleidelijke voorstelling van zaken. Het is misschien cynisch door de nadruk op het eigenbelang, maar het reikt een analytisch mes aan waarmee je de werkelijkheid kunt ontleden. Denkt u dat mensen trouwen uit liefde en dat geld daar niets mee te maken heeft, dan laat de econoom u zien dat aantrekkelijke mensen duurder zijn om mee te trouwen dan minder aantrekkelijke mensen.

Economen verwijzen graag naar de figuur van Robinson Crusoe om hun voorstelling van zaken kracht bij te zetten, het hoofdpersonage van Daniel Defoes roman. Defoe schreef die een kleine eeuw nadat Descartes het individu had vrij gedacht. Dat was blijkbaar de incubatieperiode

voor die gedachte. Zoals in zovele romans die erna volgden, staat hier het voor zichzelf denkende individu centraal. Het mooie is dat de avonturier geheel op zichzelf is aangewezen nadat hij als schipbreukeling op een onbewoond eiland is geland. Economen lezen in deze roman het verhaal van een individu dat bewuste keuzes maakt, onder meer door consumeren nu op te offeren in ruil voor investeringen voor de toekomst. De entree van Vrijdag later in het verhaal komt goed van pas om te laten zien hoe twee individuen door een taakverdeling en ruil betere resultaten kunnen behalen. Crusoe en Vrijdag vormen dus een kleine economie samen. Het is leuk om te vertellen en verleidt de student ertoe te denken in termen van rationeel kiezende individuen.

Het individuele denken als onderdeel van het modernistische denken

De visie op de mens als individu past goed in het modernisme, dat vorm kreeg in de twintigste eeuw. Daarin vloeit het verlichtingsdenken van de achttiende eeuw met zijn nadruk op de rede samen met de latere Romantiek met haar nadruk op het menselijke gevoel. Het verbindt Descartes' 'Ik denk, dus ik ben' met Jean-Jacques Rousseaus 'Ik voel, dus ik ben'. Het modernisme denkt daarom in tweedelingen.

Het modernistische beeld:

Het vierkant en de cirkel

Al het subjectieve, waaronder de emoties, de morele gevoelens en vooral de voorkeuren van mensen, denken economen in de cirkel en daarmee buiten het domein van hun wetenschappelijk onderzoek. *De gustibus non est disputandum* zeggen ze tegen elkaar – over smaak valt niet te twisten. Smaak bestaat en dat is dan ook meteen alles wat economische modellen erover zeggen. Dat waarover ze exact en objectief kunnen zijn, zoals prijzen en inkomens, denken economen in het vierkant, het domein van de logica en de feiten, en dus het domein van de wetenschap.

In dualiteiten denken, vanuit het vierkant én de cirkel, bepaalt niet alleen de moderne wetenschappen, maar ook het alledaagse denken en doen. Emoties zijn iets voor het persoonlijke leven, de slaapkamer en de spreekkamer van de therapeut. We houden ze buiten het werk en de wetenschap. Verwacht onze partner dat we ons in onze naakte emoties laten zien, op het werk beperken we ons tot redelijkheid. ‘Niet emotioneel worden, alstublieft! Laten we vooral redelijk blijven.’ Morele gevoelens zijn subjectief, horen dus in de cirkel. ‘Dat jij voor abortus bent, is jouw zaak; ik vind dat abortus niet kan.’ Ieder zijn mening, ieder zijn geloof. Want ook religie is subjectief, in dit modernistische denken dan.

In deze tweedeling denken heeft voordelen. Het ligt ten grondslag aan de instrumentele aanpak van beleid. Ervan uitgaande dat individuen autonome keuzes maken en al dan niet emotioneel zijn, kunnen beleidsmakers zich concentreren op het vierkant. Economen kunnen op basis van hun vierkante redeneringen adviseren welke instrumenten te hanteren. Managers kunnen in het vierkant hun strategieën bepalen. Ze kunnen iets bedenken als het prestatie-loon om de emoties in de cirkel de goede richting op te sturen. In morele zin heeft het het individu centraal stellen geleid tot de rechten van de mens en het steeds maar

weer hameren op de idealen van vrijheid en gelijkheid. Dat is goed, zou ik zeggen.

Op het persoonlijke vlak wijst het vierkant op onze redelijke vermogens. *Sape audere!* Durf te weten, zo spoorde de grote verlichtingsfilosoof Immanuel Kant zijn medemens aan. In het vierkant maken we ons sterk, worden we ons zelf bewust, en zijn we verstandig. In de cirkel zijn we in contact met onze gevoelens, waaronder de morele, en met onze spiritualiteit. Het modernisme geeft een krachtig beeld van de mens.

Maar het individualisme kan ook te ver gaan. Luister maar naar de klachten over het egoïsme van de jeugd, welig tierend narcisme, managers die vooral bezig zijn met zelfverrijking. Mensen klagen over de vervlakking van de samenleving, het gebrek aan waarden en normen, en wijzen naar het individualisme als hoofdoorzaak. Religieuze mensen zien in individualisten mensen die van God los zijn. (En dat zijn ze ook, veelal tot eigen tevredenheid.) En op zichzelf levende mensen vragen zich af waar het allemaal om te doen is. Als de wereld om het Ik draait, staat het Ik er verdraaid alleen voor.

De filosoof Charles Taylor (1991) ziet drie kwalijke gevolgen van een te zeer geïndividualiseerde wereld. Het eerste is een verlies aan betekenis en het vervagen van morele horizonten. Doordat ieder voor zich denkt, ontbreekt het aan gedeelde betekenissen en bronnen voor morele oordelen zoals traditionele leefomgevingen die verschaffen. Een te sterk geïndividualiseerde samenleving dreigt onsamenvangend te worden. Is dat wellicht het effect dat we in de Nederlandse samenleving beleven? Het tweede gevolg is de dominantie van de instrumentele rede, oftewel redeneren vanuit het vierkant. Instrumenteel denken heeft het beleid veel goed gedaan, maar het kan volgens Taylor te ver doorschieten wanneer mensen instrumenten worden, en be-

langrijke waarden uit het oog verloren worden. Zoiets gebeurt maar al te snel in de commerciële wereld wanneer het resultaat boven alles telt. Het derde gevolg is een verlies aan politieke vrijheid en bewustzijn. Een overheid die al te rationeel, vanuit het vierkant dus, opereert, al te instrumenteel handelt, verliest het contact met de wereld. Een overheid die te veel betuttelt met opmerkingen dat het beleid te ingewikkeld is voor de burger, ontnemt de burger de vrijheid om zelf iets te willen. Het Europese beleid lijkt daar een goed voorbeeld van te zijn. In deze geïndividualiseerde wereld wordt onze individualiteit weliswaar erkend, maar het verband ontbreekt, en daarmee komen we te kort. We missen betekenis, de menselijke maat, en betrokkenheid.

Is het mogelijk uit 'de ban van het cartesische denken' te breken, zoals Bart Gijsbertsen en Jan Willem Kirpestein dat uitdrukken in hun boek *De terugkeer van de mens* (1999)?

Terugkijken

Is de twijfel over de nu dominerende denkbepelden sterk genoeg, dan kan het helpen terug te kijken. De modernisten claimen Adam Smith als de vader van het moderne economische denken. Hij was het immers die in zijn boek van 1776, *An Inquiry into the Nature and Causes of The Wealth of Nations*, had betoogd dat een onzichtbare hand – het prijsmechanisme – voor een evenwicht zorgde in het handelen van mensen die louter en alleen op het eigen belang uit waren. Het individuele denken was met dit inzicht goed gediend, want dit betekende dat iedereen kon doen en laten wat hij wilde en dat alles zonder bemoeienis van een machthebber toch goed kwam. Egoïsme dient het gemeenschappelijk belang. Het kan niet mooier.

Maar lees iets verder in Smith, en lees vooral zijn eerdere boek *The Theory of Moral Sentiments* (1759). Dan blijkt dat hij mensen als morele wezens zag, uitgerust met morele ge-

voelens. Al dacht hij niet dat die morele gevoelens ingegeven werden door God – hij zag ze als gevoed door een innerlijke stem – hij was ervan overtuigd dat het vermogen tot empathie de mens eigen is. ‘Zelfs de grootste schurk is niet zonder dat vermogen.’ Alleen kunnen we beter een beroep doen op hun eigenbelang, in een burgerlijke samenleving waarin het onmogelijk is met de bakker, slager en brouwer bevriend te zijn. Handelen vanuit eigenbelang is dus eerder ingegeven door praktische overwegingen, maar het is niet iets om trots op te zijn. Dat kunnen we wel zijn op de meer grootse morele gevoelens zoals generositeit en liefdadigheid.

De Smith van de onzichtbare hand en het handelen in eigen belang is dus ook de Smith van de morele gevoelens. U en ik zouden niet zonder kunnen. Het zijn die gevoelens die ons doen ingrijpen in geval van onrecht, die ons vertoewardigd maken over het kwaad en enthousiast over het goede. Met die morele gevoelens tonen we ons sociale wezens, aldus Smith.

Anders denken: homo moralis en homo socialis

Ik grijp nog verder terug om inspiratie te vinden voor het anders denken. Dan kom ik uit bij de oude Grieken die ons al eeuwen geleden voorhielden dat wij vooral sociale wezens zijn, doordat wij in relatie met anderen leven, en dat wij mede daardoor morele wezens zijn. Moreel zijn we doordat wij streven, en wel naar het goede. Volgens Socrates, Plato en Aristoteles is al ons handelen te begrijpen in het teken van dat streven. Wat dat goede precies is, valt moeilijk direct aan te geven. Voor Socrates was dat vooral een hoger ideaal. Wat hem betreft was het goede leven een leven gewijd aan filosoferen.

Lees Aristoteles en dan vooral zijn *Ethica Nicomachea* en *Politeia*, en je krijgt het beeld van een theater waarin wij

mensen rollen spelen. Niet dat zijn theatervoorstelling altijd even aantrekkelijk is voor de moderne toeschouwer – vooral het beeld van slaven en vrouwen stuit tegen de borst – maar toch is zij nuttig. Zij herinnert me aan de verschillende rollen die ik vervul, zoals vader, echtgenoot, hoogleraar, initiatiefnemer van de Academia Vitae, vriend, burger, mens. Volgens Aristoteles gaat het erom de rollen die we hebben, goed in te vullen. Iedere rol heeft haar eigen kwaliteiten en karakteristieke deugden. Als echtgenoot dien ik toegewijd en liefdevol te zijn, als vader aanwezig met liefdevolle en stevige aandacht. Als hoogleraar waarheidlievend, gretig naar nieuwe kennis en inspirerend voor mijn studenten. Was ik soldaat dan zou ik vooral moedig moeten zijn. Als verpleger zorgzaam. Handelen naar de deugden die horen bij mijn rol, dient het goede.

Natuurlijk weet ik niet precies wat het goede is, wat deugdelijk handelen is. Ik weet het zeker niet voor u. De verleiding blijkt groot om het goede als iets absoluuts te beschouwen, als iets wat door een morele autoriteit vastgelegd kan worden, door God wellicht, als een norm waaraan ons handelen getoetst kan worden. Hoor maar hoe christenen, islamieten, socialisten en conservatieven de wereld toespreken. Maar in de samenleving van nu werkt het afdwingen van waarden en normen niet. Het leven van iedere dag is een voortdurend onderzoek naar en onderhandeling over wat het goede is. Uiteindelijk kan het ook niet anders, en het kan zeker niet anders als we onszelf serieus nemen als zelfbewuste burgers met het vermogen voor onszelf te denken.

Aristoteles laat zien hoe het goede doen steeds het balanceren is tussen twee polen. Moreel onderhandelen is het gouden midden vinden. Een soldaat kan te moedig zijn. In dat geval is hij roekeloos. Toont hij te weinig moed, dan is hij laf. Een verpleegster kan te zeer zorgzaam of te

weinig zorgzaam zijn. Wat is precies goed? En hoe weet ik dat ik als vader het gelukkige midden vind in het loslaten van mijn kinderen, en het controleren van hun levens om hun richting te geven? Ik zal het nooit zeker weten. Zoals Aristoteles ook aangeeft, vraagt het streven naar het goede om voortdurend gedelibereer. Veel hangt af van de omstandigheden. Geef ik mijn kinderen te veel ruimte, dan zal ik dat misschien zelf merken aan hun losbandig gedrag, misschien dat andere ouders mij erop wijzen, en als zij dat niet doen, doet mijn vrouw dat wel. Hetzelfde gebeurt als ik hen te dicht op de huid zit, althans als het goed is, als mijn omgeving de juiste morele gevoelens koestert.

Wat is goed? Geluk is iets anders dan het goede, zeker op de korte termijn. Ik word gelukkig van ijs eten, maar dient dat het goede? Ik vind de laatste vraag moeilijk te beantwoorden. Ik zou het graag bevestigend willen doen, maar ik vrees dat hier de wens de vader van de gedachte is. Het hangt ervan af. Ik voel me goed bij ijs dat ik gehaald heb bij een boer in de buurt. Die man maakt het ijs zelf uit de melk van zijn koeien. Dat is eerlijk ijs en dat voelt goed. Het voelt nog beter als ik het eet in gezelschap van familie en goede vrienden. Het ijs is niet alleen lekker, het heeft ook een goed verhaal dat iets toevoegt aan het samenzijn.

Mihaly Csikszentmihalyi, een Poolse Amerikaan (uitspreken als *chick sent me high*) komt met het nuttige begrip 'flow', oftewel stroom (1990, 1997). Flow – het Engelse woord doet het beter – is het gevoel dat je krijgt als het klopt wat je doet. Je hebt het niet al te vaak, maar als je het hebt, voelt het o zo goed. Atleten vertellen dat ze het record braken alsof ze vleugels hadden; alles klopte, alles liep zoals het moest. Volgens Csikszentmihalyi is flow de beleving van een innerlijke drijfveer plus de beleving dat we in verbinding staan met het universum. Flow komt overeen met wat Aristoteles *eudaimonia* noemde. Het woord wordt wel

vertaald als 'geluk', maar het betekent iets anders, meer het goede gevoel dat komt met excelleren in je rol, weten te handelen naar de deugden die bij die rol passen, bij het goede doen dus. Het is het gevoel dat ik heb als een lezing of een college goed gegaan is, en als ik goed heb gereageerd in een lastige situatie met een van mijn kinderen. Dit goede gevoel komt dus niet met het nuttigen van iets, maar met het goede doen.

Doe het goede en je voelt je goed

Moreel handelen is volgens Aristoteles dus evenwicht zoeken tussen extremen. Klopt er iets niet, dan betekent dat, dat iets uit evenwicht is, dat er te veel van het één en te weinig van het andere is. We kunnen te individualistisch zijn en te weinig sociaal voelend, maar het omgekeerde is ook mogelijk. We kunnen te veel gericht zijn op het eigen belang, maar ook te weinig. Belangrijk is zijn begrip *phronesis*, de vaardigheid om prudent te handelen in het alledaagse leven. *Phronesis* is praktische kennis. De theoreticus die alles weet over het opvoeden van kinderen, zal zonder *phronesis* een puinhoop van de opvoeding van zijn eigen kinderen maken.

Zo denken biedt tegenwicht tegen het cynisme. Want cynisme is het te ver doortrekken van een manier van denken waardoor het zicht verloren gaat op dat wat tegenwicht kan bieden. Het is cynisch om ervan uit te gaan dat mensen alleen maar uit zijn op eigen belang. Inderdaad zijn mensen min of meer noodgedwongen uit op het eigenbelang, maar iemand die daar louter en alleen op uit is, raakt uit evenwicht en wordt daar niet beter van. Voor jezelf opkomen als het nodig is, voelt goed. Alleen maar voor jezelf opkomen doet dat niet.

Zo denken geeft ook tegenwicht tegen iedere vorm van fundamentalisme. Mensen kunnen te heilig geloven in een

God, een utopie, de markt, de overheid, of wat dan ook en verliezen daarmee de complexiteit van de wereld uit het oog. De nuance raakt zoek wanneer mensen te heilig geloven in de eigen keuze van het individu of te zeker weten dat euthanasie of abortus moord is. Fundamentalisme van welke aard ook maakt geen goed leven en zeker ook geen goede samenleving. Cynisme doet dat overigens ook niet.

Door zo te denken wapenen u en ik ons verder tegen een doorgeslagen instrumenteel denken. En kom ik dichterbij het probleem van het onbehagen. Want door zo te denken zijn niet alle behoeftes goed. Waarom zou het goed zijn per se de allerbeste medische verzorging te willen, ook al is de kans op herstel miniem? Waarom zou het goed zijn zo veel ijs te eten als ik opkan? Misschien doe ik er beter aan mij te beheersen. Zo, met Aristoteles en andere Griekse en Romeinse denkers als inspiratiebron, leer ik te zoeken naar evenwicht, naar het moment van de flow.

Om te zien hoe dit anders denken ook anders doet zien, lees nu Robinson Crusoe nog eens. Dan blijkt het eerder een Bildungsroman te zijn over een jongeman die de instructies van zijn vader negeert en op zoek gaat naar het onbekende. Eenmaal op het eiland probeert hij niet alleen te overleven, maar realiseert hij ook wat zijn vader wilde, en probeert in het reine te komen met God de Vader. Of je kunt het lezen als een pleidooi voor de kolonisering van onbekende gebieden. Want eenmaal gered van zijn eiland, doet Robinson Crusoe er alles aan om het eiland bevolkt te krijgen en te exploiteren.